

“Quba” adlı xalçanın naxış və kompozisiyası

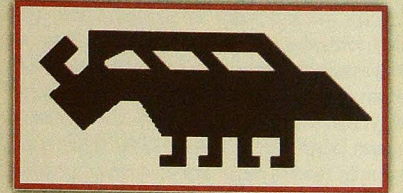
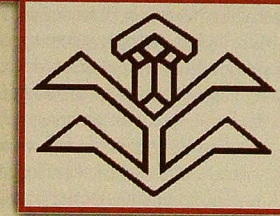
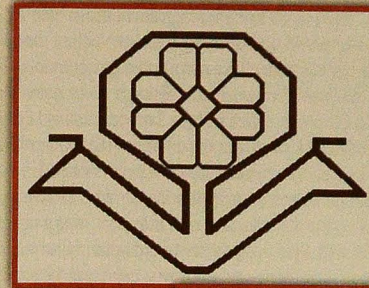
“Hər bir xalça bir aləm, bir nağıl, bir əfsanədir”

Minaxanim Hüseynova,
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası “Bədii toxuculuq və xalça sənəti” kafedrasının baş müəllimi
E-mail: minaxanim76@mail.ru

Azərbaycan xalça sənətinin beşiyidir desək, yanılmırıq. Ölkəmizdə əsrlərboyu bəlkə də milyonlarla xalça toxunub. Azərbaycanın görkəmli alimi, xalça sənətinin ilk tədqiqatçılarından olan Lətif Kərimovun araşdırmalarına görə, Azərbaycan xalçalarının 500-dən çox kompozisiyası var. Hətta bu sayla biz, demək olar ki, dünyada birinci yeri qazana bilərik. Halbuki son dövrlərdə professor Vidadi Muradovun araşdırmaları bu kompozisiyaların sayının 500 deyil, bəlkə də 1000-ə yaxın olduğunu sübuta yetirdi. Vaxtilə Lətif Kərimov Azərbaycan xalçalarını növlərə və qruplara bölmüşdü ki, onlara Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz növləri daxil idi (1, səh. 4). İstedadlı alim Kübra Əliyeva “Azərbaycanın xovsuz xalçaları” adlı kitabında, apardığı tədqiqatların nəticəsi kimi, ilk dəfə xalçalarımızı 7 lokal məktəb və bunlar arasında mövqə tutan, bir-birinə yaxın yarım-məktəblər üzrə təsnifatlaşdırıb (2, səh. 22, 24, *tablo 13*). Lakin mən öz məqaləmdə Lətif Kərimovun bölgüsünə istinadla “Quba-Şirvan” növlü xalçaların kompozisiya halli və onlar üzərində mövqə tutan naxış sistemlərini araşdırmağı məqsəduşuyğun saydım. Doğrudur, Lətif Kərimov “Azərbaycan xalçaları”nın birinci cildində sağlığında tapdığı xovlu və xovsuz xalçalar üzərindəki 1300-ə yaxın naxış elementlərini sistemləşdirib təsnif edərək xalq arasındakı adlarını və mənalarnı verməklə həqiqətən Azərbaycan xalqının bu ulu sənətinin dərin qatlarını araşdırmağa nail olmuşdur (1, səh. 2).

Bir xalçaçı rəssam kimi sevdiyim sənətlə bağlı qarşıma çıxan eyniadlı, eyni kompozisiyalı xalçaların üzərində rast gəldiyim onlarca, yüzlərcə yeni elementlər mənə ümid verdi ki, bu sənət sahəsində indiyə qədər araşdırılma-

mış yeni elementləri tapıb onların sxematik quruluşunu qrafik formada açıqlayaraq semantikasını da öyrənməyə nail ola bilərəm. Son 7 illik araşdırmalar zamanı xalçalarda mövqə tutan istər həndəsi, istər nəbati, zoomorf, antropomorf və astral elementlərin yeni formalarını aşkar etdim və bundan sonra tədqiqat işinə elmi cəhətdən başlamağı mənə tövsiyə edən doktor, professor Kübra Əliyevanın məsləhəti ilə işə başladım.

Məlumdur ki, əsrlərboyu “Quba” adı ilə məşhur olan yüzlərcə xalça var. Lakin diqqətimi Rəyza Tağıyevanın “Azərbaycan xalçası” kitabında (3, səh. 56) bəhs olunan “Quba” xalçası cəlb etdi. Həmin sənət əsəri hazırda Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılır.

“Quba” adlı xalçanın təhlilinə keçməzdən əvvəl, toxunduğu ərazi haqqında məlumat bizdə daha ətraflı təsəvvür yarada bilər. Azərbaycanın Quba şəhərinin tarixinə nəzər salsaq, mənbələrə əsasən, təməli XIV əsrdə qoyulub. Quba xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranıb, mərkəzi ilk olaraq Xudat, sonra isə Quba şəhəri olub. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşərək dağlıq, dağətəyi və ovalıq hissələrə bölünür. Burada toxunan xalçaların kompozisiya müxtəlifliyi, ornament zənginliyi və rəngarəng, bir-birindən fərqli rəng çalarları həmin ərazidə çoxlu müxtəlif tayfaların yaşadığından xəbər verir. Hər bir tayfanın özünəməxsus damğası, adət-ənənəsi, mərasimi digər sənət növlərindən daha çox xalçalarda əksini tapır.

Xalçaya gəldikdə kompozisiyası əsrlərboyu təkrarlanaraq sabit qalıb. Ara sahəsində 3, bir-birinin üzərində yerləşmiş fon mövcuddur. Lap alt qatdakı fon qırmızı rəngdə olub düzbucaqlı formada. Onun üzərində yenə də daha kiçik formada uzunsov fon düzbucaqlı məhrəblə tamamlanır. Şəkəri rəngli ensiz zolaqla əhatələnən ikinci fonun da fon rəngi qırmızıdır. Üçüncü fon xırdə, incə, bir-birinin yanına düzülmiş oxvari elementlərlə əhatələnmişdir ki, ona da xalq arasında “cağ” və ya “mollabaşı” deyilir. Yuxarı və aşağı tərəfdən sivri, məhrəb formasında olub ümumən düzbucaqlı formasını saxlayıb. Fonu sürməyi rəngdədir. Həmin fonun üzərində əsas olaraq xalçanın məziyyətləri başlanır. Yeni burada səkkizguşəli nəbati element, daxilində ətraflı pilləli həndəsi element, onun da mərkəzində səkkizləçəkli almagülü elementinin stilizə olunmuş forması əksini tapıb. Məlumdur ki, Quba xalçaları sıx toxunmuşdur. Üzərində çəhrayı, ağ, sürməyi, saysız-hesabsız naxış elementləri var. İçərisində formaca bəlkə də vaxtilə istifadə olunmuş, lakin xüsusi rənglər vasitəsilə həndəsi elementlər, o cümlədən rombvari, kənarı

qarmaqlı elementlər, saysız-hesabsız nəbati elementlər, ağac, gül, budaq, yarpaq, çiçək, müxtəlif formalı çəmənlər, zoomorf elementlər, stilizə edilmiş əcaib-qərib quş, heyvan, əjdaha, xoruz, tovuz quşları, antropomorf elementlər, orijinal formada verilmiş ön görünüşlü qadın və kişi rəsmləri, simvolik elementlərdən çərxifələk, daraq və bərəkət simvolları (xalq arasında “qurd ağzı”), ən çox rast gəlinən astral elementlərdən ay və səkkizguşəli ulduz rəsmləri əks olunub. Bütün bu elementlər nəinki forma, həm də rəng baxımından xalçada müxtəlif istiqamətlərdə səpələnmiş və fərdi şəkildə yerləşmişlər. Bu da xalçanın kompozisiya quruluşu cəhətdən simmetrik, element cəhətdən isə asimmetrik quruluşu malikliyini göstərməklə onu digər xalçalardan fərqləndirir.

“Quba” xalçası üzərində mövqə tutan həmin elementlərin qrafik təsvirlərini yan-yanı düzdükdən sonra əldə etdiyimiz nəticələr həqiqətən heyranətamizdir. Quba-Şirvan qrupuna aid xalça kompozisiya quruluşuna görə üç böyük göldən ibarətdir. Şaquli istiqamətdə yerləşən bu göllərin quruluşu və elementləri arasında fərqlilik vardır. “Quba” xalçasında işlənən elementlərə Quba, Bakı, Şirvan, həmçinin Qazax xalçalarında da rast gəlmək mümkündür. Xalçanın yuxarı hissəsində yerləşən mavi yerlikli gölün daxilində, mərkəz hissədə növbələnmiş ağ və tünd-mavi rəngli səkkizləçəkli gül və ondan hər tərəfə şaxələnmiş yarpaqlı budaqlar təsvir olunub. Mərkəzdə yerləşən sürməyi yerlikli gölün daxilində eynilə həmin səkkizləçəkli gölün ağ və qırmızı rəngli laçəkləri və hər tərəfə şaxələnmiş yarpaqlı budaqlardan əlavə, quş təsvirləri də diqqəti çəkir. Aşağı hissədəki qırmızı yerlikli gölün digərindən fərqli və oxşar cəhəti, ətrafını mərkəz hissədə ağ, tünd-mavi rənglə növbələnmiş daha çox tək və qoşa quş təsvirlərinin təşkil etməsidir.

Xalça 5 haşiyə qurşağından – birinci haşiyənin yerliyi qırmızı, gəzməsi sürməyi və elementinin yerliyi şəkəri olan “dolanmaqıy-naq” mədaxildən, ikinci haşiyənin yerliyi şəkəri, gəzməsi sürməyi və elementlərinin yerliyi qırmızı, tünd-mavi və qızılı-sarı ana haşiyədən,

üçüncü haşiyənin yerliyi tünd-mavi, elementi şəkəri rəngli "zəncir" mədaxildən, dördüncü haşiyənin yerliyi tünd-mavi, gəzməsi sürməyi və qırmızı, elementlərinin yerliyi qırmızı, şəkəri və qızılı-sarı "qey-sibəşax" zəncirədən, beşinci haşiyənin yerliyi şəkəri, elementlərinin yerliyi sürməyi "zəncir" mədaxildən ibarətdir. Bütün haşiyələr bir-birindən müxtəlif rəngli şıcağı və sularla ayrılır. Daxilində işlənən çağ xalçaya daha da incəlik və zəriflik verir.

"Quba" adlı xalçanın üzərində müxtəlif elementlərlə yanaşı, yazılara da rast gəlmək mümkündür. Adətən, həmin yazılarda ithaf edilən insanın adı, toxunma tarixi və s. məlumatlar qeyd olunur. Xalça üzərindəki yazıların mənasının açıqlanması üçün bir çox mütəxəssislərə müraciət etdim və hərflərin düzgün oxunuşunda müxtəlif fərziyyələr və fikirlər irəli sürüldü. Quran qiraətçisi Rəşad Ataşovun verdiyi məlumatları bəzi mütəxəssislərlə üst-üstə düşdüyündən onu qeyd etdim. R. Ataşovun dediyinə görə, "Xalça üzərindəki yazının orfoqrafik görüntüsünə (ümumi görüntü tam seçilmir) əsasən, böyük ehtimalla Allahın "Zahir" (aşkar edən) adı öz əksini tapmışdır. Yazıdakı hərflər tam oxunmasa da, ərəbcə "za" və "ha" hərfini görmək mümkündür. Ona görə də xalça üzərində Allahın "Zahir" adının toxunduğunu təxmin etmək olar. Tağ hissəsində isə "Əli" (İmam Əlinin adı) yazılıb. Bundan əlavə, xalçada rəqəmlər də toxunmuşdur. Yazılar və rəqəmlər xalçanın müxtəlif hissələrində və elementlərə qarışıq halda işlənib. Zənnimcə, tədqiqat nəticəsində xalça hələ daha çox maraqlı elementlərin açılışı haqqında məlumat verəcək.

Nəticə

Haqqında söhbət açılan xalçanın ayrı-ayrı qrafik rəsmlərinin və

kompozisiya hallinin təhlili zamanı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

1. "Quba" xalçasının kompozisiyası qapalıdır, üçfönlüdür, iki fonun rəngi açıq-qırmızı, üçüncü isə sürməyidir. Çox güman ki, birinci alt fon ölümlər dünyasını simvolizə edir. Belə bir fikrə gəlməyimizin əsas səbəbi aşağı künədə stilizə edilmiş ilan-çoxbaşı əjdaha və tovuz quşudur. Bilindiyi kimi, tovuz quşu hər zaman ölümlər dünyasını rəmzləndirir. Bu, birinci fərziyyədir. İkinci fərziyyə isə vaxtilə yaşamış, sonra isə qurumuş ağacın yarpaq və budaqlarıdır ki, Azərbaycanda hər zaman belə qurumuş ağaclara xalq arasında "niyyət ağacı" deyilir (4, sah. 51-60). Eyni əşyada sol tərəfdə olan qurumuş qeyrimüəyyən formalı ağac, ilan – əjdaha, tovuz quşu, gül təsviri və eyni zamanda hicri təqviminin 12 rəqəmi yazılmışdır.

2. Birinci fonda yerləşən qurumuş ağaclar, budaqlar və əjdaha xalçanın ikinci fonunun küncələrində də təsvir edilmiş, bundan əlavə, dekorativ mehrab təsiri və bir də səkkizgüşəli ulduz rəsmi verilmişdir. İkinci fonun boş qalan yerlərinin sahəsi öz balasını əmizdirən stilizə olunmuş yan görünüşlü inək və onu qoruyan ön görünüşlü stilizə edilmiş qadın rəsmidir. İkinci fonun sol tərəfindəki sahəni isə böyük və kiçikölçülü səkkizgüşəli çiçəklər doldurmuşdur ki, bu da bağça və ya çəmənlər təsviridir. İkinci fonda heyvan sürüsü və çəmənlərin olması həyat, təsərrüfat rəmzinə özündə əks etdirir.

3. Üçüncü fonda ara sahədə başdan-ayağa üç böyükölçülü səkkizgüşəli güllü medalyon, azərbaycanlıların qədim simvolu sayılan və göy cisimlərini özündə əks etdirən səkkizgüşəli ulduz təsvir olunub (5, sah. 508-519).

Laçəklili güllü, əslində, həyat ağacını da özündə əks etdirən, eyni zamanda onun ətrafındakı kiçikölçülü stilizə olunmuş gül, çiçək,

ağac və onların ətrafında yuxarı hissədə beş antropomorf təsviri, taclı, bantlı, müasir modern geyimli qadın təsvirləri və sanki skafandrlı quşun üzərində dayanmış kişi təsviri bizi bu nəticəyə gətirir: üçüncü və üstəki fonun bütün mövzusu – bağ-bağça və bahar fəslində çiçəklənən çəmənlər, çiçək açmış ağaclar üzərində uçan, oxuyan quşlar, geyim-kecimli insanlara bahar fəslində xəbər verir.

4. Ornamental xalçalar sırasına daxil olan "Quba" adlı xalçanın bütün daxili səthinin təsviri belə qənaət hasil edir ki, xalçaçı usta üçfönlü xalçada üç böyük süjet yaradıb. Bu süjetlərin lap altındakı fonu ya qaranlıq dünya, ya qaranlıq gecə mənasındadır. İkinci süjet ailə-məişət, heyvandarlıq – artım simvolu kimi insanın rahat, sağlam həyatını əks etdirir. Üçüncü fon – bağça, oxuyan və uçan quşlar, çiçək açan ağaclar xalqın ən çox sevdiyi bahar fəslinin ifadəçisidir.

5. Üçüncü fondakı maraqlı elementi nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, toxucu usta çərxi-fələk naxışını iki rəngdə işləmişdir. Hər iki rəngdə naxışların forması tamdır. Yəni ayrıca olaraq çərxi-fələk təsviri həm sürməyi, həm də sarı rəngdə görsənir. Bu da iki cür qavranıla bilər. Həm gecə-gündüz, həm də xeyir-şər simvolik formasının verilməsi ehtimalı var. Beləliklə, haqqında araşdırma apardığımız üçfönlü ornamental süjetli "Quba" xalçasının üzərində xalçaçının təsviri motivlərlə toxuduğu bir tarixçə öz əksini tapıb. Xalçaçı usta altmış əsrin xəndəsi, nəbəti, zoomorf, antropomorf formaya

malik elementlərlə özünün sadə dünyagörüşü haqqında tarix yazıb. ELEMENTLƏR

1. Yarpaqlı gül. Sxem. 2. Fraqment.İLL 1. 3. Yarpaqlı gül. Sxem. 4. Fraqment.İLL 1.

5. Heyvan. Sxem. 6. Fraqment.İLL 1. 7. Böcək. Sxem. 8. Fraqment. İLL 1.

9. Quş. Sxem. 10. Fraqment.İLL 1. 11. İki başlı quş. Sxem. 12. Fraqment.İLL 1.

13. Qadın. Sxem. 14. Fraqment.İLL 1. 15. Quş üzərində insan. Sxem. 16. Fraqment.İLL 1.

17. Ağac. Sxem. 18. Fraqment.İLL 1. 19. Gecə və gündüzü bildirən svastika. Sxem. 20. Fraqment.İLL 1.

21. Əli. Sxem. 22. Fraqment.İLL 1. 23.12.Sxem. 24. Fraqment.İLL 1.

25. Zahir. Sxem. 26. Fraqment.İLL 1.

27. Göl. Sxem. 28. Fraqment.İLL 1.

29. Göl. Sxem. 30. Fraqment.İLL 1.

"Quba" xalçası. Sxem. İLL.1. "Quba". Quba qrupu. Azərbaycan. XIX əsrin sonu. ♦

Ədəbiyyat:

1. Керимов Л. Азербайджанский ковер, т. 1. Ленинград, 1961.
2. Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана. Баку, Ишыг, 1988.
3. Күбра Алиева. "Азербайджан санатında Dünya ağacı, hayat ağacı və onun mitoloji esasları". 15-16-17 Mayıs (May) 2014, VIII uluslararası költürü sanatı və költürel mirası koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri. Editörler: Osman Kunduracı, Ahmet Aytac. Konya-Türkiye, 10 Şubat 2016.
4. Тагіева Рөя. Азербайджан халçasы. Баки, 1999.
5. Күбра Әлиева. Зəрдüşтлүк və Азəрбайджанда Novruz bayramının tarixi kökləri". Nahçıvan və Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü, bugünü və yarını). 11-12 mayıs 2015, Nahçıvan. Baskı tarixi: Mayıs 2016 (sah. 508-519).

Резюме

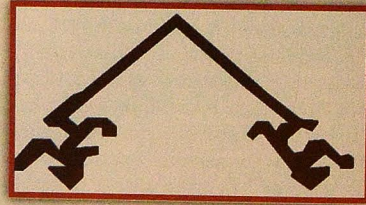
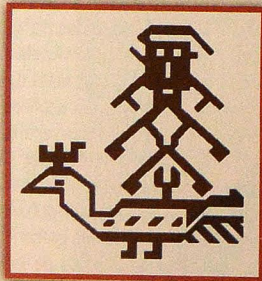
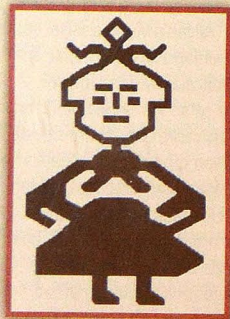
В статье говорится о ковре "Куба", сотканном в городе Куба (Азербайджан) и хранящийся в настоящее время в Азербайджанском Государственном Музее Ковра. Разбирается структурное решение ковра, отдельно дается анализ рисунка, элементов узора, форма и содержание ковра. Наряду с этим, автор высказывает интересные мысли, связанные с графическими элементами, украшающими ковер, их семантикой. В процессе изучения названного ворсового ковра (сравнительно небольшого по размерам) выяснилось, что на нем размещено около 70 стилизованных геометрических, зооморфных, антропоморфных и растительных элементов различных размеров. По нашему мнению, данное исследование дает возможность определить содержание изобразительных мотивов, выявить многочисленные варианты трактовки орнаментов различных форм.

Ключевые слова: композиция, узор, геометрический узор, зооморфный узор, антропоморфный узор.

Summary

In this article the carpet "Guba", woven in Guba region (Azerbaijan) is spoken about. That carpet is kept now Azerbaijan State Carpet Museum. The author studies structure decision if carpet, separately analyses the design, elements of patterns, form and content of carpet. Besides, author says interesting ideas, connected with graphical elements, decorating that carpet, their semantic. While studying mentioned piled carpet it became clear, that on the carpet about 70 stylized geometrical, zoomorphic, anthropomorphic and floral elements of different size are placed. (It must be also pointed out, that the carpet itself isn't very big). To our mind, this investigation gives opportunity to define the content of pictured elements, reveal numerous versions of different ornaments interpretation.

Key words: composition, pattern, geometrical pattern, zoomorphic pattern, anthropomorphic pattern.

قۇبا خالچاسى

